

**НЕВДАЧА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В АРАБСЬКОМУ СВІТІ:
НОРМАТИВНІСТЬ ТЕОРІЙ VS РЕАЛІЙ ПОЛІТИКИ**

У статті аналізуються найбільш поширені підходи щодо пояснення невдачі демократизації в арабському світі. Констатуючи очевидний нормативний та телеологічний характер даних концепцій, автор пропонує відмовитися від розгляду процесів лібералізації та делібералізації в цьому регіоні з позицій транзитологічного підходу.

Ключові слова: арабський світ, демократизація, лібералізація, політичні зміни.

Шуляк С. В.

**НЕУДАЧА ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В АРАБСКОМ МИРЕ:
НОРМАТИВНОСТЬ ТЕОРИЙ VS РЕАЛИЙ ПОЛИТИКИ**

В статье анализируются наиболее распространенные подходы к объяснению неудачи демократизации в арабском мире. Констатируя очевидный нормативный и телеологический характер данных концепций, автор предлагает отказаться от рассмотрения процессов либерализации и делиберализации в этом регионе с позиций транзитологического подхода.

Ключевые слова: арабский мир, демократизация, либерализация, политические изменения.

Shulyak S.

**DEMOCRATIZATION FAILURE IN THE ARAB WORLD:
THEORY NORMATIVISM VS POLITICAL REALITIES**

The most of widespread approaches towards explanations of democratization failure in the Arab World is analyzed in this article. Pointing out the obvious normative and teleological character of the given conceptions, the author suggests refusing from consideration the liberalization and deliberalization processes in this region according to transitology approach.

Key words: Arab World, democratization, liberalization, political change.

Демократична трансформація в арабському світі – складне питання, навколо якого вже багато років тривають дискусії серед політиків і політологів. Певні кроки у бік політичної лібералізації, що були зроблені деякими арабськими режимами, починаючи з кінця 1980-х рр., зокрема у Марокко, Тунісі, Алжирі, Ємені, Йорданії, викликали сподівання, що політична еволюція цих країн відбуватиметься у напрямку подальшої демократизації. Проте дуже швидко стало зрозуміло, що ніяких системних змін не сталося, більше того, у деяких країнах наявні ознаки делібералізації. Така ситуація, особливо на тлі успішної демократизації в країнах Південної та Східної Європи, Латинської Америки і Південно-Східної Азії, дала привід говорити про політичну стагнацію в арабському світі. Постало питання, на яке вже тривалий час безуспішно намагаються знайти відповідь дослідники: чому демократизація в арабському світі так і не відбулася? Розглянемо деякі найбільш поширені підходи до пояснення відсутності демократії в арабських країнах.

Найбільш поширений підхід полягає у тому, що головною перешкодою на шляху демократії є політична культура арабського світу. Серед прихильників цього погляду можна назвати, зокрема, Е. Кедурі [1], С. Хантінгтона [2], Б. Льюїса [3], Х. Шарабі [4]. Як правило, вони акцентують увагу на двох аспектах арабської політичної культури, а саме, на ролі ісламу та примордіалізму – відданості індивіда первинним соціальним одиницям (родині, племені, релігійній секті тощо). Фахівці, які наголошують на

антидемократичному характері ісламу, висувають дві групи аргументів. По-перше, іслам сприяє політичному квієтизму, тобто не заохочує до активної участі в політиці й закликає до покірності володарям, яка розглядається як релігійний обов'язок. По-друге, іслам сприяє політичному радикалізму. Він відмовляє у легітимності будь-якому неісламському уряду і закликає до опору йому. Отже, іслам перешкоджає встановленню демократичних інститутів, що були запозичені на Заході. У свою чергу, стійкість примордіальних зв'язків в арабському суспільстві призводить до того, що окремі родини або клани монополізують владу в арабських державах (як монархіях, так і республіках), а політика перетворюється на сімейний бізнес.

Політико-культурний підхід викликає критику з боку багатьох дослідників, зокрема Дж. Крістел [5, р. 277–278], Л. Андерсон [6, р. 53–60], І. Ібрагіма [7, р. 13], М. Тесслера [8, р. 245]. Вони не заперечують ролі ісламу та примордіалізму в арабській політиці, проте не вважають, що ці чинники раз і назавжди визначили її недемократичний характер. На їхню думку в арабській політичній культурі можна знайти як риси, що сприяють авторитаризму, так і риси, що сприяють демократії. До того ж політична культура не є незмінною і постійно трансформується під впливом сучасних факторів. Проте авторитарні лідери арабських країн намагаються використовувати саме ті її особливості, що допомагають їм залишатися при владі. Наприклад, використовують сімейні, кланові, племінні зв'язки з метою захоплення й утримання влади, а також звертаються до ісламу як засобу легітимації. У свою чергу, авторитарне, репресивне правління, яке руйнує сучасні автономні громадські асоціації (політичні партії, профспілки та інші об'єднання) змушує громадян звертатися до традиційних інститутів (релігії, племені, клану, родини) з метою артикуляції своїх інтересів.

Що ще одним слабким місцем політико-культурного підходу є те, що він не завжди спрацьовує на прикладі інших регіонів. Примордіальні зв'язки дуже сильні в Африці, але демократизація досягла тут значно більших успіхів, ніж в арабському світі. Більше того, досвід деяких мусульманських країн (Туреччина, Малайзія та навіть Іран) показує що іслам цілком може співіснувати з деякими демократичними інститутами й процедурами.

Прихильники політекономічного підходу пояснюють відсутність демократії особливостями соціально-економічного розвитку арабських країн та їх впливом на відносини між державою та суспільством. Вони також концентрують увагу переважно на двох аспектах: класовій структурі арабського суспільства та феномені „держави-рантє”.

Розглядаючи класову структуру арабських країн, дослідники відзначають відсутність підприємницького класу на зразок того, що виборював політичну лібералізацію в Європі. Це стало наслідком того, що після Другої світової війни держава взяла на себе керівництво економічним розвитком і суттєво розширила сферу своєї діяльності. Цей процес призвів до появи технократичних управлінських груп, які не зобов'язані своїм існуванням приватній власності. Аграрні реформи та націоналізація завдали потужного удару по приватновласницьких елітах, а економічна діяльність зосередилася в руках нової „бюрократично-технократичної еліти” або „державної буржуазії”, яка захопила стратегічні позиції в економіці та політиці своїх країн і фактично стала соціальною базою державної влади. Це, на думку С. Бромлея, стало суттєвою перешкодою на шляху утвердження демократії, адже її фундаментальною передумовою є значний ступінь розмежування між інститутами управління та внутрішніми економічними механізмами. За відсутності такого розмежування „панівний клас має безпосередню матеріальну причину перешкоджати встановленню демократичного контролю над державою” [9, р. 165].

Проте відсутність приватновласницького „середнього класу” не завжди може пояснити відсутність демократії. Економічна лібералізація, що мала місце у ряді арабських країн у 70-80-ті роки минулого століття, призвела до появи значних соціальних верств, які мають ділові інтереси у приватному секторі та є відносно незалежними від держави. Проте їх демократичні переконання доволі сумнівні. Хоча деякі представники підприємницького класу інколи й виступають за необхідність політичної лібералізації,

загалом цей клас схильний до співпраці з авторитарним режимом, якщо це відповідає його інтересам. Дуже часто бізнесмени пов'язані з представниками правлячої еліти і більше переймаються тим, як найкраще використати свої зв'язки з представниками політичного істеблішменту, ніж проблемами демократизації. Л. Гудсон і С. Радван, що досліджували процес лібералізації в Єгипті у 90-ті рр. минулого століття, констатували наявність там значного прошарку великих приватних підприємців, проте вони не помітили достатнього розмежування інтересів цієї нової економічної еліти та інтересів правлячої еліти, яке могло б позитивно вплинути на процес демократизації [10, р. 16]. Підприємці не зацікавлені у фронтальних атаках на авторитарний режим, адже вони отримують користь від співпраці з ним. С. Грінвуд дійшов висновку: підприємці в арабських країнах побоюються, що демократизація може спровокувати громадянські конфлікти, а також привести до влади ісламістів, які проводитимуть популістську економічну політику, що завдасть шкоди їхньому бізнесу [11, р. 19–21]. Лише коли вади існуючого режиму (наприклад, корупція) починають загрожувати їхнім інтересам, вони можуть підтримати демократизацію, щоб позбавитися цих недоліків [5, р. 274].

Як уже зазначалося, іншим аспектом проблеми демократизації в Арабському світі, на якому зосереджуються прихильники політекономічного підходу, є феномен „держави-рантьє”. На думку авторів, які поділяють цю концепцію, зокрема, Е. Сагліє [12], Л. Андерсон [6; 13], Дж. Крістел [14], Х. аль-Накіба [15], становленню демократичних інститутів перешкоджає дуже великий ступінь залежності урядів арабських країн від зовнішніх джерел прибутку. У нафтовидобувних державах це, звичайно, надприбутки від продажу нафти. Інші країни (такі, як Єгипет або Сирія) використовують своє геостратегічне положення для отримання допомоги від союзників та покровителів у регіоні або у світі (так звана „стратегічна рента”)¹. Нарешті, найбільшні країни покладаються на фінансову допомогу і позики іноземних держав-донорів.

Зовнішні джерела прибутків надають арабським режимам можливість здійснювати широку соціальну політику та одночасно послаблюють їхню залежність від внутрішніх джерел доходів (рівень прямих податків у країнах Близького Сходу один з найнижчих у світі [12, р. 5]). Це, в свою чергу, надає урядам можливості ігнорувати вимоги розширення політичної участі. В обмін на низьке оподаткування вони очікують від своїх громадян лояльності та невтручання у політичні справи. Тобто діє принцип: нема податків, нема й представництва. Замість того, щоб шукати порозуміння з внутрішніми опонентами, арабські режими намагаються забезпечити підтримку з боку своїх іноземних союзників і патронів, що забезпечують джерела прибутків, та витрачають величезні кошти на утримання потужних репресивних апаратів.

Поясненню відсутності демократії виключно через концепцію „держави-рантьє” також можна знайти контраргументи. Країни, добробут яких значною мірою залежить від експорту нафти, існують і поза межами Близького Сходу, проте рівень політичної участі у них набагато вищий, ніж в арабських нафтовидобувних країнах. Прикладом може слугувати Венесуела. По-друге, починаючи з 80-х рр. минулого століття, доходи арабських країн від нафти почали скорочуватися, а після закінчення холодної війни суттєво скоротилася (за окремими винятками) й стратегічна рента, що її отримували арабські режими від супердержав. Хоча це й змусило деякі з них зробити певні кроки у бік економічної та політичної лібералізації, проте суттєвих змін у цій справі так і не сталося.

---

¹ Проблема отримання та використання „стратегічної ренти”, зокрема у Сирії та Іраку, розглядалася у дослідженнях Ф. Пертеса [16] та І. аль-Хафаджі [17]. Так, Сирія отримувала фінансову допомогу від нафтовидобувних монархій (як держава котра несе головний тягар у протистоянні арабів з Ізраїлем), а також від СРСР (як його головний союзник у регіоні). Її загальні військові дивіденди у 70-80-ті рр. становили приблизно 12–13 млрд. доларів (5-6 % ВВП країни) [16, р. 157–158]. Ірак отримував фінансову допомогу від монархій Перської затоки під час ірано-іракської війни як головний захисник цих країн від загрози з боку Ірану.

Можна назвати ще декілька факторів, на які посилаються дослідники намагаючись пояснити неприйняття арабським світом демократії. Інколи відсутність демократії пов'язують з етнічною та конфесійною гетерогенністю арабських країн. Цей аргумент дещо нагадує політико-культурний підхід (увага концентрується на специфічних субнаціональних одиницях), проте акцент робиться не на культурні орієнтації, а на структурні риси арабських країн – багатоманітність етнічних, лінгвістичних, конфесійних кордонів, що перешкоджають формуванню національної ідентичності [6, р. 57]. Тут явно проглядається вплив ідей Д. Растоу, який вважав національну єдність єдиною необхідною передумовою демократії. Тобто „значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів ... щодо своєї приналежності до тієї чи іншої політичної спільноти” [18, с. 6–7]. Звичайно, не можна не погодитися з тим, що етноконфесійна гетерогенність заважає становленню демократії. До такого висновку дійшли, до речі, Х. Лінц та А. Степан [19, с. 21–22]. Проте, навряд чи вона є головною причиною відсутності демократії. Наприклад, Індія аж ніяк не поступається за ступенем гетерогенності арабським країнам, але демократичні інститути функціонують там більш-менш стабільно. До того ж деякі арабські країни (наприклад, Єгипет і Туніс) відносно гомогенні і не мають у цьому сенсі таких проблем, як, наприклад, Ліван або Ірак. Проте вони не підійшли навіть до початку демократизації.

Ще один фактор, який наводять дослідники, – це розповсюдженість у регіоні транснаціональних ідеологій, що базуються переважно на ідеях арабізму та ісламу. Режими в арабських країнах побоюються, що політична відкритість буде використана зовнішніми силами (як державними, так і недержавними) – носіями цих ідеологій для втручання у внутрішні справи цих країн. Це побоювання небезпідставне. Наприклад, уряди Ірану та Судану у 90-ті рр. минулого століття, намагалися використовувати ісламські опозиційні угруповання з метою впливу на політичну ситуацію в Єгипті та Саудівській Аравії [20, с. 210–250].

Нарешті, доволі часто недемократичний характер арабських режимів пояснюється складною воєнно-політичною ситуацією в регіоні, великою кількістю міждержавних конфліктів та зовнішніми загрозами, які постійно відчуває більшість арабських країн. Згідно з цим поглядом, зовнішні загрози дають привід створювати потужні репресивні апарати і придушувати внутрішню опозицію в ім'я національної безпеки (іракський та сирійський досвід подібної практики розглянуто у вищезгаданих працях І. аль-Хафаджі [17] та Ф. Пертеса [16]. Проте зовнішня напруга скоріше використовується арабськими режимами для виправдання авторитарних методів керівництва, ніж спричиняє їх. Дійсно, наявність суттєвих зовнішніх загроз не змогла перешкодити демократизації у таких країнах, як Індія, Південна Корея, Тайвань. Нарешті, в Ізраїлі, який розташований у ворожому оточенні арабських країн, демократичні інститути успішно функціонують.

Звичайно, можна й далі відшукувати й критикувати слабкі місця у зазначених концепціях, зокрема за механічне застосування положень теорії демократизації до складних специфічних реалій арабських країн, за відсутність у авторів більш-менш узгодженого підходу до розуміння сутності самої демократії та змісту демократизації², проте хотілося б звернути увагу на інший аспект проблеми.

На наш погляд, сама постановка питання про причини невдач демократизації в арабському світі не дуже коректна, адже вона орієнтує нас на дослідження того, чого фактично не було. Дійсно, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття в деяких арабських країнах відбулися ліберальні зміни. Як приклади можна згадати проведення виборів на багатопартійній основі в Тунісі (1989 р.), проведення парламентських виборів у Йорданії (1989 р.) та Ємені (1993 р.), розширення складу сирійського парламенту за рахунок включення до його складу „незалежних” кандидатів (1990 р.). Та, мабуть, найбільше лібералізація просунулася в Алжирі, де у 1990 р. уряд

---

² Ці підходи можуть суттєво різнитися навіть у співавторів одного дослідження (див. [21]).

дозволив дійсно конкурентні місцеві вибори, на яких перемогли ісламісти. У деяких країнах послаблено обмеження на діяльність ЗМІ, підвищено рівень індивідуальних свобод, розширено сфери діяльності неурядових організацій. Ці процеси збіглися в часі з демократичними перетвореннями у Центральній та Східній Європі, що дало привід розглядати їх як складову глобальної хвилі демократизації. Здавалося, що нарешті „третя хвиля” демократизації досягла й Близького Сходу. Саме з таких позицій переважна більшість дослідників і розглядала процеси політичної лібералізації в арабських країнах. Не можна не помітити яскраво виражений нормативний і телеологічний характер такого підходу. Дослідники, спираючись на положення транзитології, що передбачає стадіальний та переважно лінійний перехід від авторитаризму до демократії, досліджували те, *що вони хотіли знайти* (тобто початок руху до демократії), а не те, що відбувалося насправді.

Уже з середини 1990-х рр. стало зрозуміло, що зазначені вище процеси лібералізації, мали обмежений і контрольований характер. Більше того, у низці країн (Єгипет, Марокко, Туніс, Ліван, Йорданія, Ємен), замість поглиблення лібералізації, з'явилися ознаки делібералізації: більш суворе законодавство стосовно ЗМІ, придушення опозиційних рухів, постійне відкладання виборів [22, р. 374]. Ця тенденція, однак, не була притаманна усім країнам регіону. У деяких із них, наприкінці 1990-х рр., навпаки, були помітні прояви лібералізації. Так, Катар запровадив у 2002 р. нову конституцію, яка, вперше в історії країни передбачала прямі й таємні вибори. Уряд Бахрейну звільнив політв'язнів і пообіцяв провести вибори. На додачу, в Єгипті після періоду делібералізації у другій половині 1990-х (яка пояснювалася необхідністю боротьби з ісламістами), у 2005 р. вперше відбулися вибори глави держави на альтернативній основі. При цьому докорінних змін у характері існуючих політичних режимів не відбувалося. Лідери арабських держав, що ініціювали ті чи інші ліберальні зміни, не мали намірів зробити політичну систему відкритою. Обмежена й жорстко контрольована лібералізація ініціюється з метою уникнути економічного або іншого соціального тиску, розколоти опозицію, дати їй „випустити пару” і є частиною загальної стратегії виживання режиму, а не початком демократичного транзиту. Сам факт проведення в багатьох країнах виборів аж ніяк не суперечить цьому аргументові. Парламенти, навіть у Марокко та Йорданії, де вони обираються достатньо демократично, не є центрами прийняття стратегічних політичних рішень. Вибори ж президентів взагалі важко назвати демократичними. Ніде в регіоні центр влади не став предметом чесної конкуренції.

До такої системи, що практикує обмежену і контрольовану лібералізацію, без подальшої демократизації, Д. Брамберг пропонує застосовувати концепт „лібералізована автократія”. На його думку, це „...тип політичної системи, інститути, правила та логіка якого відкидають будь-яку лінійну модель демократизації” [23, р. 5].

Таким чином, в арабських країнах, лібералізація та делібералізація не є лінійними процесами. До того ж вони передбачають різноманітні варіації, як у масштабах, так і в часі. Обидва ці процеси слід розглядати не з позицій можливої демократизації, а як складові загальної стратегії політичного виживання, що застосовується тим чи іншим режимом. Їх специфічний перебіг залежить від політичної ситуації у кожній конкретній країні в конкретний проміжок часу. У цьому сенсі ми можемо погодитися з Х. Албрехтом і О. Шлюмбергером, які пропонують розглядати обмежені ліберальні зміни в арабських країнах як спробу подолати структурну кризу легітимності, яку арабські режими почали відчувати з кінця 1980-х рр. [22, р. 385].

Отже, досліджуючи політичні зміни, що відбулися в арабських країнах, ми повинні розглядати їх скоріше не на системному рівні, тобто як зміну типу режиму, а на рівні субсистемному – як зміни в рамках існуючого режиму, що покликані не змінити, а зберегти його. Інакше кажучи, ми повинні пояснити не причини невдач демократизації, а причини успіху автократії. Наступним кроком у подальших дослідженнях в цьому напрямку може стати визначення та аналіз змінних, які характеризують ці субсистемні трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kedourie E. Democracy and Arab Political Culture / E. Kedourie. – Washington : Washington Institute for Near East Policy, 1992. – 105 p.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
3. Lewis B. Islam and the West / B. Lewis. – New York : Oxford University Press, 1993. – 217 p.
4. Sharabi H. Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society / H. Sharabi. – New York : Oxford University Press, 1988. – 196 p.
5. Crystal J. Authoritarianism and its Adversaries in the Arab World / J. Crystal // World Politics. – January 1994. – Vol. 46, № 2. – P. 262–289.
6. Anderson L. Arab Democracy: Dismal Prospects / L. Anderson // World Policy Journal. – Fall 2001. – Vol. 17, № 3. – P. 53–60.
7. Ibrahim I. Debating Democracy in The Arab World / I. Ibrahim // Civil Society: Democratization in the Arab World. – February 2000. – Vol. 9, № 98. – P. 6–14.
8. Tessler M. Do Islamic Orientations Influence Toward Democracy in the Arab World? Evidence from Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria / M. Tessler // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43, № 3–5. – P. 229–249.
9. Bromley S. Rethinking Middle East Politics / S. Bromley. – Austin : University of Texas Press, 1994. – 203 p.
10. Goodson L. P. Democratization in Egypt in the 1990s: stagnant, or merely stalled? / L. P. Goodson, S. Radwan // Arab Studies Quarterly. – 1997. – Vol. 19, № 1 – P. 1–22.
11. Greenwood S. Bad for Business? Entrepreneurs and Democracy in the Arab World / S. Greenwood // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. XX, № X. – P. 1–24.
12. Sahliyah E. The Limits of State Power in the Middle East / E. Sahliyah // Arab Studies Quarterly. – 2000. – Vol. 22, № 4 – P. 1–30.
13. Anderson L. Peace and democracy in the Middle East: the constraints of soft budgets / L. Anderson // Journal of International Affairs. – Summer 1995. – Vol. 49, № 1. – P. 25–44.
14. Crystal J. Oil and Politics in the Gulf: Rulers and Merchants in Kuwait and Qatar / J. Crystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 210 p.
15. Al-Naqeeb K. Society and State in the Gulf and Peninsula: A Different Perspective / K. Al-Naqeeb. – London : Routledge, 1990. – 206 p.
16. Perthes V. Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security, and War Preparation in Syria / V. Perthes // Heydemann S. (Ed.) War, Institutions, and Social Change in the Middle East. – Berkeley : University of California Press, 2000. – P. 149–173.
17. Al-Khafaji I. War as a Vehicle for the Rise and Demise of a State-Controlled Society: The Case of Ba’thist Iraq / I. Al-Khafaji // Heydemann S. (Ed.) War, Institutions and Social Change in the Middle East. – Berkeley : University of California Press, 2000. – P. 258–291.
18. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растой // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
19. Линц Х. “Государственность”, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С. 9–30.
20. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански ; пер. с англ. В.А. Быстрова. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
21. Saikal A. (Eds.) Democratization in the Middle East: Experience, Struggles, Challenges / A. Saikal, A. Schnabel. – New York : United Nations University Press, 2003. – 211 p.
22. Albrecht H. “Waiting for Godot”: Regime Change Without Democratization in the Middle East / H. Albrecht, O. Schlumberger // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25, № 4. – P. 371–392.
23. Dalia Dassa Kaye. More freedom, less terror? : liberalization and political violence in the Arab world [Электронный ресурс] / Dalia Dassa Kaye, Frederic Wehrey, Audra K. Grant, Dale Stahl. – Режим доступа: http://www.rand.org/pubs/monographs/2008/RAND_MG772.pdf. – Назва з титул. екрану.